

ISSN 2181-9238

GOLDEN SCRIPTS

OLTIN BITIGLAR

2026 Vol. 1

tsuull.uz

goldenscripts.tsuull.uz

ISSN 2181-9238

GOLDEN SCRIPTS

OLTIN BITIGLAR

2026 Vol. 1

tsuull.uz

goldenscripts.tsuull.uz

BOSH MUHARRIR	
Shuhrat Sirojiddinov	
 BOSH MUHARRIR O'RINBOSARI	
Karomat Mullaxo'jayeva	
 MAS'UL KOTIB	
Ozoda Tojiboyeva	
 TAHRIR HAY'ATI	
Karl Rayxl (Germaniya)	
Isa Habibeyli (Ozarbayjon)	
Seyhan Tanju (Turkiya)	
Almaz Ulvi (Ozarbayjon)	
Benedek Peri (Vengriya)	
Vahit Turk (Turkiya)	
Teymur Kerimli (Ozarbayjon)	
Eunkyung Oh (Koreya)	
Nazef Shahrani (AQSh)	
Boqijon To'xliyev	
Muhammadjon Imomnazarov	
Bilol Yujel (Turkiya)	
Qosimjon Sodiqov	
Zulxumor Xolmanova	
Mustafa O'ner (Turkiya)	
Nurboy Jabborov	
G'aybulla Boboyorov	
Kimura Satoru (Yaponiya)	
Imran Ay (Turkiya)	
Aftondil Erkinov	
Nadir Mamadli (Ozarbayjon)	
Rashid Zohidov	
Otabek Jo'raboyev	
Bulent Bayram (Turkiya)	
Qo'ldosh Pardayev	
Nodirbek Jo'raqo'ziyev	
Oysara Madaliyeva	
Hilola Nazirova	

MUNDARIJA	
MATNSHUNOSLIK	
Saidakbar Muhammadaminov Junglarning genezisi va regional xususiyatlari: adabiy to'plamdan fatvolar majmuyiga qadar	4
Ozoda Tojiboyeva "Favoyid ul-kibar"dagi farqli baytlar xususida	23
Sohiba Madirimova Avaz O'tar qo'lyozma devonlari tavsifi	37
Təranə Verdiyeva, Fərhad Mirzəyev Klassik Şərq İrsinin Vizual Təqdimatında Or. 2265 “Xəmsə” Əlyazmasının Yeri və Nizami Gəncəvinin Mədəni Fəlsəfəsi	64
Gulzira G'iyosiddinova Ojiz devoni qo'lyozmalari tavsifi	77
 LINGVISTIKA	
G'aybulla Boboyorov Oltinko'l bitiktoshlari: eski turkcha so'zlarning o'zbek tilida saqlanish holati	94
Jo'ra Xudoyberdiyev Chig'atoy tiliga oid ayrim mulohazalar	114
Tünzalə İsmayılova XIV – XV əsr qipçaq lüğətlərinə ümumi baxış	135

EDITOR IN CHIEF

Shuhrat Sirojiddinov

DEPUTY EDITOR IN CHIEF

Karomat Mullakhojaeva

EXECUTIVE SECRETARY

Ozoda Tojibaeva

EDITORIAL BOARD

Karl Rechl (Germany)

Isa Habibbeyli (Azerbaijan)

Seyhan Tanju (Turkey)

Almaz Ulvi (Azerbaijan)

Benedek Peri (Hungary)

Vahit Turk (Turkey)

Teymur Kerimli (Azerbaijan)

Eunkyung Oh (Korea)

Nazif Shahrani (USA)

Bakijan Tukhliev

Mukhammadjan Imomnazarov

Bilol Yujel (Turkey)

Kasimjan Sadikov

Zulkhumor Kholmanova

Mustafa O'ner (Turkey)

Nurboy Jabborov

Gaybullah Babayarov

Kimura Satoru (Japan)

Imran Ay (Turkey)

Aftandil Erkinov

Nadir Mamadli (Azerbaijan)

Rashid Zahidov

Atabek Juraboev

Bulent Bayram (Turkey)

Kuldosh Pardaev

Nodirbek Jurakuziev

Oysara Madaliev

Hilola Nazirova

CONTENTS**TEXTOTOLOGY****Saidakbar Muhammadaminov**

The Genesis and Regional Features of Jong Collections: From Literary Anthology to Compendium of Fatwas 4

Ozoda Tojiboyeva

Regarding the Different Couplets in the Manuscript Sources of "Favoyid ul-kibar" 23

Sohiba Madirimova

Description of Avaz O'tar's Manuscript Divans 37

Təranə Verdiyeva, Fərhad Mirzəyev

The Place of the Or. 2265 "Khamisa" Manuscript in the Visual Representation of Classical Eastern Heritage and the Cultural Philosophy of Nizami Ganjavi (Artificial Intelligence-Based Analysis) 64

Gulzira Giyosiddinova

Description of the Manuscripts of Ojiz's Divan 77

LINGUISTICS**Gaybulla Boboyorov**

The Altin-Köl Runic Inscriptions: the State of Preservation of Old Turkic Words in the Uzbek Language 94

Jura Khudoyberdiev

Some Remarks on the Chigatai Language 114

Tunzale Ismayilova

General Overview of 14th-15th Century Kıpçak Dictionaries 135

XIV – XV əsr qıpçaq lüğətlərinə ümumi baxış

Tünzalə İsmayılova¹

Özet

Qıpçaq yazılı irsini ehtiva edən dil nümunələri türkologiyada çox geniş və zəngin əhatə dairəsinə sahibdir. Bu dil materiallarına lüğətlər, ədəbi və dini kitablar, xüsusi sahələrə aid əsərlər – hərblə, atçılıqla, baytarlıqla bağlı tərcümələr daxildir. Zəngin məzmunu ilə seçilən bu əsərlər qıpçaqların təşəbbüsü ilə dövrün görkəmli dilçiləri tərəfindən ərsəyə gəlmişdir. Bununla da, qıpçaqlar tarixdə mühüm yer tutduqları kimi öz türkcələri ilə dövrün dil mənzərəsini əks etdirən xeyli əsəri sonrakı dövrlərə miras qoymuşlar. Bu əsərlər arasında tədqiqatımızın əsas istiqamətini təşkil edən qıpçaq lüğətləri Misir, Suriya və Yəməndə ərəb dilinin hakim olduğu dövrlərdə qələmə alınmışdır. Lüğətlərin yazılmasında real şərait zəmin yaratmış, hakimiyyətin qıpçaqların əlində olması dillərinin rəğbət görməsinə də tələbi artırmışdır. Bəzi qıpçaq lüğətlərində xüsusilə qeyd olunduğu kimi lüğətlərin yazılmasında əsas məqsəd ərəblərə türk dilini öyrətmək olmuşdur.

Açar sözlər: *Orta əsrlər, qıpçaqlar, yazılı mənbələr, lüğətlər, lüğətlərin strukturu.*

Giriş

Qıpçaq yazılı irsi içərisində lüğətlər xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Tədqiqatımızın əsasını təşkil edən bu lüğətlərə “Ət-töhfətüz-zəkiyyə fil-lüğətit-türkiyyə”, “Əd-dürrətül-mudîə fil-lüğətit-Türkiyyə”, “Kitabu bulğātül-müştaq fi lüğətit-türk vəl-qıfçaq”, “Kitab əl-idrak li-lisan əl-ətrak”, “Kitabi-məcmui tərcümani-türki və əcəmi və moğoli” və “Rəsuli lüğəti” daxildir. Bu lüğətlər əsasən ərəb dilinin hakim mövqedə olduğu mühitdə, qıpçaq-ərəb dil əlaqələri zəminində qələmə alınmışdır. Sözügedən lüğətlər yalnız dil öyrətmək məqsədi daşımamış, eyni zamanda qıpçaq dilinin leksik tərkibini, semantik çalarlarını, fonetik və morfoloji xüsusiyyətlərini əks etdirən mühüm mənbələr kimi çıxış etmişdir.

Lüğətlərin bəhs edəcəyimiz bir sıra özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə yanaşı, onları birləşdirən bəzi ortaq əlamətlər də

¹İsmayılova Tünzalə İnqlab qızı – dissertant, elmi işçi AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

E-poçt: ismayilovatunzale@mail.ru

ORCID ID: 0009-0000-0082-7209

Alıntı için: Tünzalə İsmayılova. 2026. “XIV – XV əsr qıpçaq lüğətlərinə ümumi baxış”. *Oltin bitiglar* 1: 135 – 149.

vardır. Demək olar ki, dövrün qıpçaq lüğətlərinin əksəriyyətində türkcə sözlər qırmızı, ərəbcə sözlər isə qara mürəkkəblə yazıya alınmışdır. Bu da öz növbəsində sözlərin daha rahat fərqləndirilməsinə köməklik etmişdir. Məlum olduğu üzrə, ərəb əlifbası ilə yazıya alınmış türkcə əsərlərin çoxunda transliterasiya problemi var. Transliterasiyada yaranan problemləri minimuma endirən ən əlverişli üsul hərəkələrdən istifadədir. Hərəkələrin varlığı isə əsaslı tədqiqat işinin aparılmasında olduqca əhəmiyyətli vasitə hesab olunur.

“Əd-dürrətül-mudiə fil-lüğatit-Türkiyyə” lüğəti

Qıpçaqların dil materiallarını ehtiva edən lüğətlərin quruluşunda diqqət çəkən məqamlardan biri də bir sıra lüğətlərin eyni zamanda qrammatika hissələrinin olmasıdır. Yalnız lüğətdən ibarət yeganə əsər isə sözlərin tematik prinsip əsasında tərtib olunduğu *“Əd-dürrətül-mudiə fil-lüğatit-Türkiyyə”*dir. Bu lüğəti digər qıpçaq lüğətlərindən fərqləndirən bir xüsusiyyət də lüğətin 24-cü fəslinin danışq cümlələrindən ibarət olmasıdır.

“Türk dilində parlaq inci” mənasına gələn *“Əd-dürrətül-mudiə fil-lüğatit-Türkiyyə”* lüğəti XIV – XV əsrlərə aid qıpçaq lüğətlərindən biridir. Bu lüğət türkologiyada öz tədqiqatları ilə iz qoymuş polşalı türkoloq Ananias Zayoçkovski tərəfindən 1963-cü ilin sentyabrında *Venesiya şəhərində keçirilən II Beynəlxalq türk sənətləri konqresində iştirak etdiyi zaman Biblioteca Medicea Laurenziana kitabxanasında Şərq əlyazmalarını tədqiq edərkən tapılmışdır* [Toparlı 2003, V]. Lüğətin orijinal əlyazması Florensiyadakı Biblioteca Medicea Laurenziana kitabxanasında Orient 130 nömrəsi ilə qeydiyyatdadır.

Lüğətin müəllifi ilə bağlı tədqiqatçılar arasında bəzi fikir ayrılıqları özünü göstərir. A.B.Ercilasuna görə, əsərin müəllifinin kimliyi məlum deyil [8, s.394]. Lüğətlə bağlı tədqiqat işi aparan R.Toparlı Ercilasunla eyni mövqeydən çıxış edərək müəllifin adını bilmədiyini, ancaq əlyazmanın Xosrov b.Abdullah tərəfindən üzünün köçürüldüyünü qeyd etmişdir [Toparlı 2003, VI]. Akademik Ziya Bünyadov *“Kitab əl-idrak li-lisan əl-ətrak”* əsəri ilə bağlı araşdırmasında Vaqif Aslanovla birlikdə belə qənaətə gəlirlər ki, *“Əbu Həyyan əl-Qərnati ilə Əbu Həyyan ən-Nəhvi eyni adamdır və “Əd-Dürrə əl müdiə fil-lüğa at-türkiyyə” məhz Əbu Həyyan əl-Qərnatinin qələminin məhsuludur. Ola bilsin ki, Əbu Həyyan öz əsərini yaradıcılığından bəhrələndiyi və istedadına pərəstiş etdiyi Əlaəddin Beylikin “Əl-Ənvar əl-müdiə fil- luğa at-türkiyyə” adlı əsərinə uyğun olaraq adlandırmışdır. Həmçinin müəlliflər Əbu Həyyanın “Əd-dürrə*

al-müdiə fil-luğa ət-turkiyyə” lüğətini “*Kitab əl-idrak li-lisan əl-ətrak*”dan sonra yazdığını güman edirlər” [Əl-Əndəlus 1992, 5]. Bu məsələdə tədqiqatçılar arasında fikir ayrılığı özünü göstərir.

Lüğət həcm etibarilə qıpçaq lüğətləri arasında ən kiçik ölçüyə malik olmaqla, 48 səhifədən ibarətdi və səhifələrdə sətir sayı 15 yaxud 16 olur. Ümumilikdə 24 fəsil təşkil edir. Sözlər lüğətdə tematik qruplar şəklində verilib. Sonuncu fəsildə isə danışığda istifadə olunan 220 türkcə cümləyə yer verilmişdir. Lüğətin təşkilində ərəb sözləri ilk olaraq verilmiş, türkcə qarşılıqları isə ərəbcə sözlərin altında qeyd olunmuşdur. Bəzən bir sözə bir neçə türkcə qarşılıq göstərilmişdir. Bu hala digər qıpçaq lüğətlərində də təsadüf olunur. Feillər tematik təsnifata cəlb olunmasa da, danışığ cümlələrində onlardan geniş istifadə olunmuşdur. Eləcə də, lüğətin II fəslində “*Sular*” başlığı altında “*tas boldı, kemişti, avladı*” kimi feillərə yer verilmişdir. Onu da qeyd edək ki, lüğətin tematik bölgüsündə bəzi sözlərin yeri aid olduğu bölgüyə uyğun gəlmir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz feillər də buna nümunədir. Lüğətin təsnifata cəlb olunan bölgüsü isə belədir: *uca Allah, göy və göydə olanlarla yer və yerdə olanlar (152 söz); sular (75 söz); gözəl qoxulu bitkilər (9 söz); meyvələr (39 söz); ağaclar (17 söz); dənli bitkilər (21 söz); yeməklər (46 söz); ev heyvanları (18 söz); vəhşi heyvanlar (42 söz); minik heyvanları (25 söz); qoşqu alətləri (32 söz); rənglər (17 söz); sürünənlər və böcəklər (22 söz); alətlər (91 söz); savaş alətləri (34 söz); quşlar (39 söz); geyim əşyaları (33 söz); bədən üzvləri (79 söz); insanın xüsusiyyətləri və rəngləri (58 söz); türkcə saylar (153 söz); peşə, sənət adları (31söz); türk kişi adları (31 söz); türk qadın adları (7 söz); danışığ cümlələri (220 cümlə)* [Toparlı 2003].

Əsər üzərində tədqiqat işi aparanlardan biri də türkiyəli alim R.Toparlı olmuşdur. Onun 2003-cü ildə nəşr olunan kitabında lüğət haqqında məlumat, lüğətin 24 fəslə əhatə edən tematik bölgüsü, lüğət indeksi, sonda isə faksimili yayımlanmışdır [Toparlı 2003].

Qazaxelmadamlarının, xüsusilə Q.D.Tayjanova, A.Quryshjanov kimi alimlərin yazılarında əsərlə bağlı məlumatlar verilmişdir [Жұбатова 2015, 133].

Qıpçaq türkcəsi ilə yazıya alınmış lüğətlərdən biri də “*Ət-töhfə-tüz-zəkiyyə fil-lüğətit-türkiyyə*” olmuşdur. “*Türk dilinə xalis hədiyyə*” mənasını ifadə edən bu əsər lüğət və qrammatika xarakteri daşıyan əsərlərdən biridir. “*Əsərin yazıldığı tarix və yer dəqiq bilinməsə də, mövcud olan yeganə əlyazmanın ilk səhifəsindəki tarixə istinadən əsərin 1425-ci ildən əvvəl yazıldığını demək mümkündür. Həmçinin əlyazmanın əvvəlində və sonunda qeyd olunan əlavələrdən onun*

Misirdə yazıldı anlaşılır” [Ercilasun 2004, 391]. Lüğətin yazarının kimliyi ilə bağlı dəqiq məlumata rast gəlinməsə də, tədqiqatçı-alim Ş.H.Qəribova qeyd edir ki, *“dövrünün dil mənzərəsinə hakim bir dilçi olduğu onun müqayisələrində özünü göstərir”* [Hesenli-Qaribova 2019, 24]. Ancaq B.Atalay müəllifin əsərdə buraxdığı səhvləri nümunə gətirərək onun *“türkcəni az bildiyi, ərəbcə və farscanı isə çox yaxşı bilmədiyi qənaətinə gəlmişdir”* [Atalay 1945, XIV]. Müəllifin bu fikrinə qarşılıq deyə bilərik ki, ƏTZ dövrünün dil materialları arasında zəngin söz varlığı ilə seçilən əsərlərin başında gələrək istər qıpçaq, istərsə də türkmən dilinə aid bənzərsiz nümunələrə sahibdir. Eyni zamanda müasir türk dillərinin müqayisəli tədqiqində geniş aspektlər yaradan bu əsərin müəllifinin dilçiliklə bağlı probleminin olduğunu düşünmürük.

Əsərin harada yazılması da tədqiqatçılar üçün mübahisəli məsələlərdən biridir. B.Atalay [Atalay 1945, 13] və S.Mutallibov [Mutallibov 1968, 5] lüğətin Misirdə qıpçaq türkcəsi ilə yazıldığını bildirir. A.Zayaçkovski və H.Kun isə əsərin Suriyada yazıldığı qənaətindədir [Kun 1945, 430].

Lüğətin tədqiqi ilə məşğul olmuş B.Atalay onu türk dilinə çevirərək 1945-ci ildə nəşr etdirmişdir. 1968-ci ildə S.Mütəllibov əsəri özbək dilinə tərcümə edərək çap etdirib. Əsərin rus dilində nəşrini 1978-ci ildə E.Fazılov və M.Ziyayev həyata keçirdi [Ercilasun 2004, 391].

Əsər türkmən tədqiqatçı G.Çaryýew tərəfindən 2005-ci ildə türkmən dilinə *“Türkmen diline nepis sowgat”* adı ilə tərcümə olunmuşdur [Turkmen diline nepis sowgat, 2005].

Əsərin tədqiqi ilə məşğul olanlardan biri də macar alimi T.Halasi Kun olmuşdur. O, əsər üzərində 1938-ci ildən işlədiyini və əsərin faksimilesini 1942-ci ildə yayımladığını qeyd etmişdir [Kun 1947, 4].

Əsərin yeganə nüsxəsi hal-hazırda İstanbulun Bəyazid Dövlət Kitabxanasının Vəliyuddin Əfəndi bölməsinin 3092 nömrəsində saxlanılır. Əsər 3 hissədən ibarətdir: 1. Qısa giriş və qrafiki məlumat, 2. Lüğət hissəsi, 3. Qrammatik qaydalar [Mutallibov 1968, 5].

Əsərin lüğət hissəsi ərəb əlifbası əsasında tərtib edilmişdir. Lüğətin bu hissəsində əvvəlcə ərəbcə sözlər, daha sonra isə yanlarında türkçə qarşılıqları verilmişdir. Bəzən bir ərəbcə sözə bir neçə türkçə qarşılıq göstərilmişdir. Lüğət bölməsi səhifə 3b-dən başlamış və 39a səhifəsinə kimi davam etmişdir. Qrammatika ilə birlikdə kitabın ümumi həcmi 91 vərəqdən ibarətdir. Lüğət hissədə sözlər isimlər və feillər olmaqla tərtib edilmişdir. Lakin bəzi hissələrdə isimlər

tematik prinsip əsasında qruplaşdırılmışdır. Bu tematik bölgü digər qıpçaq lüğətlərindən fərqli olaraq dağınıq formada özünü göstərir. Məsələn, zaman və məkan bildirən sözlər, orqanlar, at rəngləri, yer üzü və onunla bağlı olanlar, yeyəcəklər, istiqamət bildirən sözlərin bir hissəsi lüğətdə “həməzə ayrımı” başlığında tematik bölgüyə cəlb olunsa da, bəziləri də ümumi olaraq isimlərin daxilində özünə yer tapmışdır [Atalay 1945, 6 – 8]. Lüğətdə feillər keçmiş zamanda qeyd olunmuşdur. Lüğətdə təxminən 3000-3600 sözün işləndiyi bildirilir.

Əsərin söz varlığında diqqət çəkən məqamlardan biri də vulqar sözlərə kifayət qədər yer verilməsidir.

“Ət-təhfətüz-zakiyyə”ni yazarkən müəllifən çox istifadə olunan dil olduğu üçün qıpçaq dilini əsas götürdüyünü və davamında isə **و لم** **اذكر اللغة التركمانية الا عند الضرورة فاقول قيل** – lüğətdə türkmən dilini zəruri olmadıqca qeyd etmədiyini, ona görə də “**قيل** – **qıylə**” söylədiyini bildirmişdir [Mutallibov 1968, 4]. Sözü qarşısında “qıylə”nin işlənməsi ya fonetik, ya da leksik fərqi işarə etmişdir: qıpçaqların **yavdı** dediklərinə türkmənlər **yağdı**, **öy** dediklərinə **ev**, **yüvürdi** dediklərinə isə **yügürdi** demişlər və bu, lüğətdə (35b-12) **yağdı قيل** 8) , **ev** 12) **و قيل** 6) **yügürdi و قيل** şəklində əks olunmuşdur. Lüğətdə bəzi nümunələrdə isə fonetik fərqlər göstərilərkən sözün özü yox, sadəcə fərqli tələffüz olduğu səs qeyd olunmuşdur. Məsələn, torandı “ğayn” ilə deyildi (10b-5). Bu, sözün türkmənlər tərəfindən toğrandı kimi tələffüz edildiyini göstərmişdir. Lüğətdəki qıpçaq – türkmən müxtəlifliyini leksik səviyyədə sövünclədi – muştladı (8b-4), siltadı – bahana eyledi (9b-2), bəzəndi – onandı/könəndi (10a-6), qaptı – yağmaladı (15a-5) nümunələrində görmək mümkündür.

Əsərin leksikası ilə bağlı araşdırmalar həyata keçirmiş qazax alimi T.Arynov statistik olaraq belə bir nəticəyə gəlmişdir: “Əsərdə ərəb mənşəli alınma sözlər ümumi leksik tərkibin cəmi 0,4%-ni, İran mənşəli alınmalar isə 2,1%-ni təşkil edir. Türkmən elementləri əsərdə 5% təşkil edir [Арынов 1983, 9]. Müəllif müasir qazax dilini qıpçaq dilinin birbaşa davamı hesab etmiş və əsərin lüğət tərkibinin 75-80%-nin müasir qazax dili ilə uyğunluq təşkil etdiyini qeyd etmişdir [Арынов 1983, 21].

Məmlük dövləti ərazisində qələmə alınmış lüğətlərdən biri də “*Kitabu bulğatül-müştaq fi lüğatit-türk vəl-qıfçaq*”dır. “*Türk və qıpçaq dilini bilmək istəyənlərin marağını təmin edən kitab*” mənasını verən bu lüğətin müəllifi türk əsilli Cəmaləddin Əbu Məhəmməd Abdullah ət-Türki olmuşdur. Lüğətin harada və nə zaman yazılması ilə bağlı A.Zayaçkovskinin tədqiqat işində qeyd olunur ki, “*əlyazmanın*

konkret yazılma tarixi məlum olmasa da, sonradan Əbu Bəkir adlı oxucu tərəfindən əlyazmanın ilk səhifəsindəki hicri 855 (miladi 1451) qeydinə əsasən, əsərin XV əsrin əvvəllərindən gec olmayaraq tərtib edildiyi aydın olur. Zayaçkovski əsərin yazılma tarixinin XIV əsrin ortalarına kimi aid edilə biləcəyini qeyd edir. Müəllif hesab edir ki, əsər Suriya ərazisində yazılmışdır" [Zajaczkowski 1958, XIV – XV].

Lüğətin müqəddiməsində Cəmaləddin Əbu Məhəmməd Abdullah ət-Türki əsərini "Tərcüman əl-luğat ət-Türkiyyə" kimi adlandırmışdır. Bu cür adlandırma qıpçaq lüğətləri arasında "Dürrətül mudia"da da qeyd olunmuşdur (1b). Müəllif eyni zamanda özündən əvvəlki tədqiqatçılardan Alaəddin Bəylik əl-Qıfçaqinin və İmadəddin Daud ibn Ali ibn Muəmməd al-Varraq al-Misrinin əsərlərindən toplanmış materiallardan istifadə etdiyini bildirmişdir. Həmçinin əlavə etmişdir ki, *"Mən bu iki əsərdə tapılmayan bir çox kənar qalmış şeyləri əlavə etdim. Dilə yaxşı bələd olan və etibar etdiyim insanlardan məlumat topladım və bu bilikləri özüm üçün əsas götürdüm. Mən onlardan aydın olmayan məqamlarla bağlı dəstək aldım. Daha sonra dəqiq yazıya köçürdüm, tələffüz qaydalarına riayət etdim və yazını səhsiz və deformasiya olmadan qorumaq üçün səlqiəli yazdım. Bu lüğəti bölümlərə və hissələrə ayırdım və hər hissəyə uyğun materialları yerləşdirdim"* (BM, f.7v, f.8r).

Lüğətin elm aləminə məlum yeganə nüsxəsi Parisdəki Milli Kitabxananın "Türkcə Əlyazmalar Bölməsi"ndə 293 nömrəli kataloqda saxlanılır. Əlyazma ümumilikdə 88 vərəqdən ibarətdir. Lüğət hissəsi 7-ci vərəqin ön tərəfindən başlayır və 88-ci vərəqin arxa hissəsinə qədər davam edir. Üç sütuna bölünmüş lüğət romb şəklində tərtib olunmuşdur. Qıpçaq lüğətləri arasında bu formada tərtib olunmuş ilk lüğətdir. Sözlər rombun ətrafında ərəbcə və türkcə olmaqla yazılmışdır. Lüğətə sətir və sütun üzrə baxıldığında ərəb-türk ardıcılığının 3 dəfə təkrarlandığı görünür. 1 səhifədə sətir üzrə 3, sütun üzrə 5 romb, ümumilikdə isə 15 romb yerləşir. Mətnə qara mürəkkəblə ərəbcə sözlər, qırmızı mürəkkəblə isə türkcə sözlər yazılmışdır. Zayaçkovski əlyazmada qüsulu səhifələrin olduğunu vurğulamışdır [Zajaczkowski 1958].

Lüğət 4 bölmədən ibarətdir: I bölmə *"Allahın adları, göy cisimləri və ona tabe olan digər təbiət hadisələri"*, II bölmə – *"Yer, minerallar və yer üzərində mövcud olan digər şeylər"*, III bölmə – *"Zərflər (və əvəzlilər)"*, IV bölmə – *"Feillər"*lə bağlıdır. II bölməyə aid olan sözlər mövzu üzrə tematik qruplar şəklində təsnif olunmuşdur: 1. *Yer (dağlar, qayalar, meşələr, ağaclar və s.)*, 2. *Metallar və minerallar; su, dəniz, çay, gəmiçilik, balıqçılıq*, 3. *Dənizasırtı ticarət (şüşə, müşk,*

mirvari, mənəfəat, zərər), 4. *Həyat, ölüm, günah və s.*, 5. *Din (ibadətlərr: namaz, zəkat və s.)*, 6. *Ordu və müharibə avadanlıqları*, 7. *Taxıl və bitkilər*, 8. *Mal-qara (dəvə, inək, qoyun)*. *Ərəb dilində al-hayvan*, 9. *Qida məhsulları, yeməklər, süd məhsulları*, 10. *İçkilər*, 11. *Qohumluq adları*, 12. *Çəki və ölçü vahidləri*, 13. *Xəstəliklər*, 14. *Vəhşi heyvanlar*, 15. *Sürünənlər, həşəratlar, kərtənkələlər*, 16. *Quşlar*, 17. *Saylar* [Zajaczkowski 1958, XII].

Əsərlə bağlı ilk və əhatəli araşdırma Ananians Zayaçkovskiyə məxsusdur. O, 1938-ci ildə əsərin adlar bölməsini Varşavada nəşr etdirmişdir. Bu nəşr daha sonra 1958-ci ildə ikinci dəfə çap olunmuşdur. Burada əsərin faksimilesi, fransızca ön söz, sözlərin polyak və fransız dilində tərcümələri, eləcə də bəzi əsərlərlə müqayisələri verilmişdir. Müəllif tərəfindən 1954-cü ildə isə əlifba sırası ilə verilmiş feillər hissəsi nəşr olunmuşdur.

“Kitab əl-idrak li-lisan əl-ətrak”

Bir digər qıpçaq lüğəti isə dövrünün görkəmli dilçisi olan Əsirəddin Əbu Həyyan əl-Əndəlusi tərəfindən 1312-ci ilin 18 dekabrında qələmə alınmış *“Kitab əl-idrak li-lisan əl-ətrak”*dır. *“Türklərin dilini dərkətmə kitabı”* mənasını ifadə edən bu əsər lüğət və qrammatika hissələrindən ibarətdir. Lüğətdə öncə türkcə sözlər, sonra isə onların mənaları, yeri gəldikcə əhatəli izahları ərəbcə verilmişdir. Lüğətin tərtibatında hər hansı bir tematik bölgüyə yer verilməmişdir. Sözlər məzmun etibarilə qarışıq formada, əlifba sırası ilə düzülmüşdür. Lüğətdə bir sıra sözlər qıpçaqca və ya türkməncə olaraq fərqləndirilmişdir. Bu fərqləndirmə ilə bağlı A.M.Özyetgin qeyd edir ki, *“Əbu Həyyanın “Kitab əl-idrak”da qeyd etdiyi kimi əsər Misirdə danışılan ümumi türkcəyə əsaslandığı üçün müxtəlif ləhcələrə aid sözlər qıpçaq və türkmən kimi qeydə alınmışdır. Bu baxımdan lüğətin geniş dialektoloji materialı əhatə etdiyini görmək mümkündür. Lüğətdə türkmən və qıpçaqdan başqa bəzi sözlər üçün aparılan qeydlərdən, eləcə də uyğur, türküstan, bulqar, toksuba, xarəzm kimi yer və tayfa adlarının əsərdə qeyd edilməsindən aydın olur ki, Əbu Həyyan öz dövrünün türk dünyasında danışılan dil və mədəniyyətlərindən xəbərdardır”* [Özyetkin 2001, 42].

Əsərin qrammatika hissəsində isə cümlə quruluşuna və nitq hissələrinə toxunulmuşdur. Əsərin orijinalı yoxdur. Kitabın 2 İstanbul, 1 Qahirə nüsxəsi var:

V nüsxəsi, yəni Vəliyüddin Əfəndi nüsxəsi. Bu nüsxə əsər yazıldıqdan təxminən 23 il sonra, yəni 1335-ci il tarixində istinsax edilmişdir. İstanbul Bəyazıt Əlyazmalar Kitabxanasının *Vəliyüddin*

Əfəndi bölməsində 2896 nömrə ilə qeydə alınmışdır. Nüsxənin harada və kimin tərəfindən köçürüldüyü məlum deyil. Əsər ümumilikdə 132 səhifədən ibarətdir [Djaferoğlu 1931, VII].

D nüsxəsi, yəni Darül Fünun nüsxəsi. Bu nüsxə İstanbul Universiteti Kitabxanasının Halis Əfəndi əlyazmaları bölməsində 3856 nömrə ilə qorunur. Nüsxə Əhməd İbn əl-Şəfi tərəfindən 1402-ci ildə Lazıqiyyədə köçürülmüşdür. Əsərin həcmi 194 səhifədən ibarətdir. Cafəroğlu hesab edir ki, bu nüsxə istifadəyə yararlı deyil [Djaferoğlu 1931, VIII].

Q nüsxəsi, yəni Qahirə nüsxəsi. Bu nüsxə Qahirə şəhərində Darül-Qutub vəl-Vesâikil-Qavmiyyə (Milli Sənədlər Kitabxanası) adlı kitabxanada yerləşir. Əsərin harada üzünün köçürülməsi bilinməsə də, müəllifi Əhməd Qasifdir. Bu nüsxə 194 səhifədən ibarətdir. Ü.Aldemir nüsxələrlə bağlı araşdırmasında bu nüsxənin lüğət hissəsinin natamam olduğunu qeyd etmişdir [Aldemir 2019, 68].

Əsər üzərində ilk tədqiqat selanikli Mustafa Əfəndiyə məxsusdur. O, 1891-ci ildə əsərin V nüsxəsini İstanbulda nəşr etdirmişdir. Əsərin elmi əhəmiyyətini göstərən tədqiqatların başında A.Cafəroğlunun araşdırması gəlir. O, əsərin V və D nüsxələrini müqayisəli şəkildə tədqiqata cəlb edərək 1931-ci ildə nəşr etdirmişdir [Ercilasun 2004, 389].

Əsər üzərində geniş tədqiqat aparmış şəxslərdən biri də A.M.Özyetkindir. Onun “Ebû Hayyân-Kitâbu'l-İdrâk li Lisâni'l-Etrâk-Fiil: Tarihî-Karşılaştırmalı Bir Gramer ve Sözlük Denemesi” adlanan əsərində “Kitab əl-idrak li-lisan əl-ətrak”ın fonetikasi, feillərin morfolojiyası və leksikası ilə yanaşı, qıpçaqlar, onların dili, qıpçaq dil nümunələri ilə bağlı geniş məlumat verilmişdir [Ozyetkin 2001].

Qazax tədqiqatçıları – Kunduzay Aubakirova, Bayan Jubatova, Rashid Mukhitdinov, Aigul Zhiyekbayeva və Anar Mustafayev M. Majenovanın “Əbu Həyyan – qıpçaq dilinin tədqiqatçısı” adlı araşdırmasına istinad edərək, əlyazmanın lüğət bazasının müasir qazax dili ilə müqayisəsi nəticəsində 875 sözün (36,5%) fonetik və semantik baxımdan tam uyğunluq təşkil etdiyini, 800 sözün (33,5%) isə müəyyən fonetik dəyişikliklərə məruz qaldığını, həmçinin qalan leksik vahidlərin isə əsasən müasir türk dillərinin oğuz-türkmən qrupunda ortaq şəkildə istifadə olunması haqqında məlumatı qeyd etmişlər [Aubakirova 2015, 578].

“Kitabi-məcmui tərcümani-türki və əcəmi və moğoli”

Qıpçaqların dövründə Misirdə yazıya alınmış lüğət və qrammatika kitablarından biri də *“Kitabi-məcmui tərcümani-türki*

və *acəmi* və *moğoli*”dir. Əsər dil əlaqələrinin genişliyinə görə digər qıpçaq lüğətlərindən seçilir.

Bir nüsxədən ibarət olan bu əlyazma Hollandiyanın Leiden Akademiyasının kitabxanasında 517 Warner arxiv nömrəsi ilə qeydiyyatdadır. Robert Ermes özünün “Arabic grammars of Turkic” əsərində əlyazmanın sonundakı tarixə əsasən onun 25 yanvar 1343-cü ildə tərtib edildiyini qeyd etmişdir. Əsərin ilk nəşirlərindən olan T.Houtsma yazılma tarixini 28 yanvar 1245-ci il kimi göstərmişdir. Ancaq Barbara Flemminq 1968-ci ildə *Der İslam jurnalında* yazdığı məqalədə bu tarixin doğru olmadığını sübut etmiş və bu tarixdən sonrakı tədqiqatlarda bu yanlışlıq düzəldilmişdir. Həmçinin B.Flemminq bu məqaləsində əksər tədqiqatlarda əsərin yazarı yoxsa üzünü köçürən kimi adı çəkilən Xəlil ibn Məhəmməd ibn Yusif əl-Konəvinin əlyazmanın müəllifi olduğu fikrini irəli sürmüşdür [Ermes 1999, 32].

1927 – 1928-ci illərdə əlyazmanın monqolca olan bölümünün tədqiqatı ilə məşğul olmuş N.Poppe əsərin 1343-cü ildə ərsəyə gəldiyini bildirmişdir [Eren 1998, 177].

Əsər hər səhifədə 13 sətir olmaqla 76 vərəqdən ibarətdir. Həmçinin digər qıpçaq lüğətləri kimi qara və qırmızı mürəkkəblə yazılmışdır. Bu əsərin 62 səhifəsi türkcə-ərəbcə lüğət və qrammatikadan, 14 səhifəsi isə monqolca-farsca lüğətdən təşkil olunmuşdur. Əsər 4 hissəyə bölünür. Birinci hissədə ərəb və türk dillərindəki *adlar tematik prinsiplə* 26 fəsildə təqdim olunur. İkinci hissə *feillərin məsdər və əmr formalarını* əhatə edir. Üçüncü hissə *isim və feillərin* təsrifini ehtiva edir və bu hissə olduqca səthi şəkildə təqdim olunmuşdur. Dördüncü hissə isə türk dilində istifadə olunan müxtəlif köməkçi nitq hissələri və şəkilçilərdən ibarətdir [Houtsma 1949, .3].

Lüğətdə bəhsi keçən adlara daxildir: *yüksəklik və onunla əlaqəli adlar; yer və orada olanlar; su və s. şeylər; ağac, meyvə, bitki və s. şeylər; kənd təsərrüfatı və taxılçılıq; quşlar və s. şeylər; vəhşi heyvanlar; həşəratlar və s. şeylər; at cinsləri, rəngləri və s. şeylər; silahlar, atlar və döyüş alətləri; dəvə və mal-qara; qoyun və keçilər; yemək-ichmək, süd və süd məhsulları; məişət əşyaları, sərgilər, qadın geyimləri və s.; geyim və parçaların növləri; insanın bədən üzvləri və daxili orqanları; rəqəmlər və hesab; muğam və ifaçıları; insanların xüsusiyyətlər i; ümumi isimlər və sinonimləri; vaxt və zaman; padşah və onun arvadı haqqında işlənən adlar; rənglər; mədənlər; qohum-əqrəbə, yaxın, tanış, qul və cariyələr; xəstəliklər və şeytan* [Heyderova 2021, 111 – 112].

Dil materialı baxımından kitabın birinci hissəsinə 26 mövzu başlığı altında 1110 isim və 18 feil, ikinci hissəyə isə 455 feil və 14 isim daxildir. Kitabın birinci və ikinci hissələrində başlıq şəklində 1597 türkcə söz var [Sulukchu 2016, 75].

M.T.Houtsma lüğətdə işlənmiş dil ilə bağlı müəllifin sözlərinə diqqət çəkərək göstərir ki, *“müəllif müxtəlif yerlərdə bir neçə türk dialektinin mövcud olduğunu qeyd edir, əsasən, onlardan ikisini, yəni saf türk-qıpçaq və türkmən dilini ayırd edir. O, əsasən birinci ilə məşğul olur, türkmən dilini isə fars və ərəb elementləri ilə qarışmış bir qarışıq dil kimi qiymətləndirir, eləcə də lazım gəldikcə qeyd edir: türkmən dilində bu və ya digər söz belə adlanır”* [Houtsma 1949, 4]. Əsərdə türkmən qeydi ilə 6 feil, 96 isim olmaqla ümumilikdə 102 söz müəyyən edilmişdir [Boyras 2015, 534]. B.Ərcilasunun qeydinə əsasən, əlyazmanın müəllifi əsərin giriş hissəsində hərflər haqqında məlumat verərkən pəltək s – ث, ayn – ع və dad – ض hərflərinin saf qıpçaq türkcəsində olmadığını müəyyənləşdirmişdir [Ercilasun 2004, 390].

Əlyazama üzərində bir sıra tədqiqat işləri aparılmışdır. Əsər ilk olaraq M.T.Houtsmanın diqqətini cəlb etmişdir. Müəllifin 1894-cü ildə işıq üzü görən *“Ein türkisch-arabisches Glossar”* kitabında əlyazmanın faksimili və ərəb hərfləri ilə yazılmış türk sözlərinin almanca mənaları verilmişdir. Kitabda əlyazmanın ərəbcə-türkcə hissəsini tədqiq olunmuşdur. Qazaxıstanlı alim A. K. Kurişcanov Houtsma nəşrinə əsaslanan *Issledovanie po leksike starokypcaskogo pismennogo pamjatnika XIII v.: “tjurksko-arabskogo slovarja”* adlı tədqiqatını 1970-ci ildə Almatada çap etdirmişdir [Akar 2005, 222].

Türkiyədə əsərin tədqiqatı ilə Recep Toparlı, M. Sadi Çögenli və Nevzat H. Yanık məşğul olmuşdur. 2000-ci ildə işıq üzü görmüş *“Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acamî ve Mugalî”* kitabında əlyazmanın faksmilesi, tərcüməsi və türkcə sözlərin siyahısı verilmişdir.

“Rəsuli lüğəti” və ya *“The King's Dictionary”* adı ilə tanınan bu lüğət XIV əsrdə Yəməndə Rəsulilər sülaləsinin hökmdarı Əl-Məlik əl-Əfdal əl-Əbbas ibn Əli (1363–1377) tərəfindən tərtib edilmiş altı dilli lüğətdir. Lüğət *“Fusul Mecmua fil-envâ vez-zuru vel-ħişâd”* adlı ərəb antologiyasının 186-206-cı səhifələrində yer alır və ərəb, fars, türk, yunan, erməni və monqol dillərində sözləri ehtiva edir və dövrünün çoxdilli və mədəniyyətlərarası əlaqələrinin əhəmiyyətli bir nümunəsidir. Antologiyada eyni zamanda tibb, astronomiya, təqvim, hərbi texnologiya, coğrafiya, siyasət və s. kimi bir çox sahəyə dair mətni də əhatə edən məlumatlar təqdim olunur [Guner 2017,

7].

Əsərin əlyazması Yəməndə tapılmış və 1960-cı illərdə tədqiqatçılar tərəfindən araşdırılmışdır. Əsərin faksimilesi Daniel Martin Varisco və G. Rex Smith tərəfindən 1998-ci ildə nəşr edilmişdir. 2000-ci ildə isə Peter B. Golden və Tibor Halasi-Kun tərəfindən redaktə edilmiş və Brill nəşriyyatı tərəfindən dərc olunmuşdur [The king's dictionary... 2000, IX – X].

Galip Güner tərəfindən 2017-ci ildə nəşr olunan "Resuli Sözlüğü'nün Türkçe Söz Varlığı" adlı əsərdə lüğətin içərisindəki türk sözləri əlifba əsasında tədqiqata cəlb olunmuşdur. Əsərin əsasını Peter B. Goldenin redaktorluğu ilə 2000-ci ildə nəşr olunmuş "The King's Dictionary – The Rasûlid Hexaglot: Fourteenth Century Vocabularies in Arabic, Persian, Turkic, Greek, Armenian and Mongol" adlı mənbə təşkil edir.

Rəsuli lüğəti ehtiva etdiyi türk dilinin söz ehtiyatı baxımından XIV əsrdə eyni dil arealında yazılmış digər lüğətlərlə oxşar xüsusiyyətlər nümayiş etdirir. Bununla belə, əsərin lüğət tərkibi ətraflı şəkildə araşdırıldıqda tarixi oğuz-türkmən türkcəsinin dil xüsusiyyətlərini daşıyan sözlərin sayının nisbətən çox olması bu lüğətin ən diqqətəlayiq cəhətlərindən biri kimi qiymətləndirilir. Bu hal Rəsuli dövlətinin banilərinin oğuzlar arasında türkləşmiş olması ilə izah edilir. Mətnə az sayda olsa da, Xarəzm türkcəsinin izlərini daşıyan sözlərə də rast gəlinir. Məsələn: *ađak*, *ađıđ* "ayıq", *çađan* "əqrəb", *éđrim* "yəhərin döşəkçəsi", *kuđuruk* "quyruq", *yađag* "piyada" və s. Bu kimi sözlər tarixi dialekt fərqliliklərinin əlaməti olaraq mətnə yer alır. Oxşar vəziyyətin eyni coğrafiyada yazılmış başqa lüğətlərdə də müşahidə edildiyi məlumdur [Guner 2017, 15 – 16]. Əsər məmlük qıpçaqcası və türkməncəyə dair dil materiallarını özündə ehtiva edən mühüm əsərlərdən biri olmaqla yanaşı, türk dillərinin tarixi leksikasını araşdırmaq və orta əsrlərdəki türk sözlərinin istifadəsini öyrənmək üçün dəyərli bir mənbədir. Eyni zamanda, türk dilinin digər dillərlə qarşılıqlı təsirini və söz alış-verişini göstərən etibarlı qaynaqdır.

Nəticə

Nəticə etibarilə deyə bilərik ki, lüğətlər xalqın keçmiş həyat tərzini, məşğuliyyətini, dini inancını, dünyagörüşünü, adət-ənənələrini və s. əks etdirməklə yanaşı, dilin leksik sisteminin öyrənilməsində əvəzsiz material təqdim edir. Bu baxımdan lüğətlərdə yer alan hər bir söz zəngin tarixi-mədəni informasiyanın daşıyıcısıdır.

Bütün bu dil materiallarının araşdırılması müasir türk dillərinin təkcə qıpçaq qrupunun deyil, onunla yanaşı oğuz qrupu türk dillərinin də tarixi inkişafının öyrənilməsində mühüm rol oynayır.

Ədəbiyyat

- Akar, Ahmet. 2005. *Türk Dili Tarihi*. Ankara: Ötüken.
- Aldemir, Ümit. 2019. "Nüshaları Işığında Kitâbu'l-İdrâk li-Lisâni'l-Etrâk." *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 67 (Haziran): 65–86.
- Atalay, Besim. 1945. *Ettuhfet-üz-Zekiyye fi'l-Lûgat-it-Türkiyye*. İstanbul: Türk Dil Kurumu.
- Aubakirova, K., B. Jubatova, A. Mustafayev, R. Mukhitdinov, and A. Zhiyekbayeva. 2015. "Written Manuscripts in Ancient Kipchak Language of 13th–15th Centuries and Their Research Problems in Kazakhstan." *Mediterranean Journal of Social Sciences* 6 (5): 575–581.
- Арынов, Т. А. 1983. *Лексико-семантические и стилистические особенности языка старокыпчакского памятника «Кутаб аттухфа аз-закиъа фил-луга-ат-туркийя»*. Автореферат диссертации. Алма-Ата.
- Boyras, E. A. 2015. "Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugâlî'de Türkmence." *International Journal of Languages' Education and Teaching* (UDES 2015): 534–564.
- Caferoğlu, Ahmet. 1931. *Kitâb al-İdrâk li-Lisân al-Etrâk*. İstanbul: Evkaf Matbaası.
- Əl-Əndəlusi, Əbu Həyyan. 1992. *Kitab əl-İdrak li-Lisan əl-Ətrak (Türk Dillərini Dərketmə Kitabı)*. Bakı: Azərənəşr.
- Ercilasun, Ahmet Bican. 2004. *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Eren, Hasan. 1998. *Türklük Bilimi Sözlüğü: I. Yabancı Türkologlar*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Ermers, Robert. 1999. *Arabic Grammars of Turkic: The Arabic Linguistic Model Applied to Foreign Languages and Translation of Abu Hayyan al-Andalusi's Kitab al-Idrak li-Lisan al-Atrak*. Leiden: Brill.
- Güner, Galip. 2017. *Resûlî Sözlüğü'nün Türkçe Söz Varlığı*. İstanbul: Kesit.
- Həsənli-Qəribova, Şəhla. 2019. *Türk Dillərində Elmi Üslubun İnkişafının Tarixi Qaynaqları*. Bakı: Elm.
- Heydərova, Xatirə. 2021. *Qədim və Orta Əsr Lüğətlərinin Tərtibi Prinsipləri*. Bakı: Elm və Təhsil.
- Houtsma, M. Th. 1894. *Ein Türkisch-Arabisches Glossar*. Leiden: E. J. Brill.
- Halasi-Kun, Tibor. 1949. "Philologica II." *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 7 (2): 415–465.
- Halasi-Kun, Tibor. 1947. "Philologica I." *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 5 (1): 1–37.
- Mutallibov, Solih. 1968. *Attuhfatuz Zakiyyatu fillugatit Turkiya (Türkiy Til (Kipchoq Tili) Haqida Noyob Tuhfat)*. Toshkent.

- Özyetkin, Melek. 2001. *Kitabu'l-İdrak li Lisani'l-Etrak Fiil: Tarihi-Karşılaştırmalı Bir Gramer ve Sözlük Denemesi*. Ankara: Küksav.
- Sülükçü, Yusuf. 2016. "Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî Adlı Esere Yabancılar Türkçe Öğretimi Açısından Bir Bakış." *International Journal of Language Academy* 4 (3): 67–76.
- Golden, Peter B., ed. 2000. *The King's Dictionary: The Rasulid Hexaglot—Fourteenth Century Vocabularies in Arabic, Persian, Turkic, Greek, Armenian, and Mongol*. Leiden, Boston, and Köln: Brill.
- Toparlı, Recep. 2003. *Ed-Dürretü'l-Mudiyye fi'l-Lügati't-Türkiyye*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Türkmen Diline Nepis Sowgat. 2005. Aşgabat: Türkmenistanyň Milli Medeniýet "Miras" Merkezi.
- Zajaczkowski, Ananiasz. 1958. *Vocabulaire Arabe-Kiptchak de l'Époque de l'État Mamelouk: Bulgat al-Mustaq fi Lugat at-Turk wa'l-Qifzaq*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Жұбатова, Б. Н., ва Қ. Қ. Аубакирова. 2015. "Түркі-қыпшақ тіліндегі жазба ескерткіштердің (XIII–XV ғ.) зерттелу мәселелері." *ҚазҰУ Хабаршысы. Шығыстану сериясы* 2 (72): 130–134.

General Overview of 14th-15th Century Kipchak Dictionaries

Tunzale Ismayilova¹

Abstract

The linguistic samples containing the Kipchak written heritage have a very wide and rich scope in Turkology. These linguistic materials include dictionaries, literary and religious books, and works related to special fields - translations related to war, horse breeding, and veterinary medicine. These works, distinguished by their rich content, were created by prominent linguists of the time at the initiative of the Kipchaks. Thus, the Kipchaks not only occupied an important place in history, but also bequeathed to later periods a number of works reflecting the linguistic landscape of the time with their own Turkic. Among these works, the Kipchak dictionaries, which constitute the main direction of our research, were written in Egypt, Syria, and Yemen during the periods when the Arabic language was dominant. The real conditions created the basis for writing dictionaries, and the fact that the power was in the hands of the

¹Tunzale I. Ismayilova – dissertation candidate, researcher, Institute of Linguistics named after Nasimi of ANAS.

E-mail: ismayilovatunzale@mail.ru

ORCID ID: 0009-0000-0082-7209

For citation: Ismayilova, T.I. 2026. "General Overview of 14th-15th Century Kipchak Dictionaries". *Golden Scripts* 1: 135 – 149.

Kipchaks increased the demand for their language to be appreciated. As is specifically noted in some Kipchak dictionaries, the main purpose of writing dictionaries was to teach the Turkish language to Arabs.

Key words: *Middle Ages, Kipchaks, written sources, dictionaries, structure of dictionaries.*

References

- Akar, Ahmet. 2005. *Türk Dili Tarihi*. Ankara: Ötüken.
- Aldemir, Ümit. 2019. "Nüshaları Işığında Kitâbu'l-İdrâk li-Lisâni'l-Etrâk." *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 67 (Haziran): 65–86.
- Atalay, Besim. 1945. *Ettuhfet-üz-Zekiyye fi'l-Lûgat-it-Türkiyye*. İstanbul: Türk Dil Kurumu.
- Aubakirova, K., B. Jubatova, A. Mustafayev, R. Mukhitdinov, and A. Zhiyekbayeva. 2015. "Written Manuscripts in Ancient Kipchak Language of 13th–15th Centuries and Their Research Problems in Kazakhstan." *Mediterranean Journal of Social Sciences* 6 (5): 575–581.
- Ағыпов, Т. А. 1983. *Leksiko-semanticheskie i stilisticheskie osobennosti yazika starokipchakskogo pamyatnika «Kitab attuxfa az-zakiya fil-luga-at-turkiya»*. Avtoreferat dissertatsii. Alma-Ata.
- Boyras, E. A. 2015. "Kitâb-ı Mecnû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî'de Türkmence." *International Journal of Languages' Education and Teaching* (UDES 2015): 534–564.
- Caferoğlu, Ahmet. 1931. *Kitâb al-İdrâk li-Lisân al-Etrâk*. İstanbul: Evkaf Matbaası.
- Əl-Əndəlusi, Əbu Həyyan. 1992. *Kitab əl-İdrak li-Lisan əl-Ətrak (Türk Dillərini Dərketmə Kitabı)*. Bakı: Azərnəşr.
- Ercilasun, Ahmet Bican. 2004. *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Eren, Hasan. 1998. *Türklük Bilimi Sözlüğü: I. Yabancı Türkologlar*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Ermers, Robert. 1999. *Arabic Grammars of Turkic: The Arabic Linguistic Model Applied to Foreign Languages and Translation of Abu Hayyan al-Andalusi's Kitab al-Idrak li-Lisan al-Atrak*. Leiden: Brill.
- Güner, Galip. 2017. *Resûlî Sözlüğü'nün Türkçe Söz Varlığı*. İstanbul: Kesit.
- Həsənli-Qəribova, Şəhla. 2019. *Türk Dillərində Elmi Üslubun İnkişafının Tarixi Qaynaqları*. Bakı: Elm.
- Heydərova, Xatirə. 2021. *Qədim və Orta Əsr Lüğətlərinin Tərtibi Prinsipləri*. Bakı: Elm və Təhsil.
- Houtsma, M. Th. 1894. *Ein Türkisch-Arabisches Glossar*. Leiden: E. J. Brill.
- Halasi-Kun, Tibor. 1949. "Philologica II." *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 7 (2): 415–465.
- Halasi-Kun, Tibor. 1947. "Philologica I." *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 5 (1): 1–37.
- Mutallibov, Solih. 1968. *Attuhfatuz Zakiyyatu fillugatit Turkiya (Türkiy Til (Kipchoq Tili) Haqida Noyob Tuhfat)*. Toshkent.

- Özyetkin, Melek. 2001. *Kitabu'l-İdrak li Lisani'l-Etrak Fiil: Tarihi-Karşılaştırmalı Bir Gramer ve Sözlük Denemesi*. Ankara: Küksav.
- Sülükçü, Yusuf. 2016. "Kitâb-ı Mecnû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî Adlı Esere Yabancılar Türkçe Öğretimi Açısından Bir Bakış." *International Journal of Language Academy* 4 (3): 67–76.
- Golden, Peter B., ed. 2000. *The King's Dictionary: The Rasulid Hexaglot—Fourteenth Century Vocabularies in Arabic, Persian, Turkic, Greek, Armenian, and Mongol*. Leiden, Boston, and Köln: Brill.
- Toparlı, Recep. 2003. *Ed-Dürretü'l-Mudiyye fi'l-Lügati't-Türkiyye*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Türkmen Diline Nepis Sowgat*. 2005. Aşgabat: Türkmenistanyň Milli Medeniýet "Miras" Merkezi.
- Zajaczkowski, Ananiasz. 1958. *Vocabulaire Arabe-Kiptchak de l'Époque de l'État Mamelouk: Bulgat al-Mustaq fi Lugat at-Turk wa'l-Qifzaq*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Jybatova, B. N., va Q. Q. Aubakirova. 2015. "Tyrki-qipshaq tilindegi jazba yeskertkishterdiñ (XIII–XV g'.) zerttelu мәseleleri." *QazYU Xabarshisi. Shyg'istanu seriyasi* 2 (72): 130–134.